

Araştırma Makalesi/ Research Article

Üsküp Nezareti Dâhilinde Güherçile Üretimi (15. Yüzyıl Ortalarından 19. Yüzyıl Ortalarına)*

Eyüp Kul**

(ORCID: 0000-0002-7143-3001)

Makale Gönderim Tarihi

21.09.2022

Makale Kabul Tarihi

18.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kul, E., “Üsküp Nezareti Dâhilinde Güherçile Üretimi (15. Yüzyıl Ortalarından 19. Yüzyıl Ortalarına)”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (Aralık 2022), 320-351.

APA: Kul, E. (2022). Üsküp Nezareti Dâhilinde Güherçile Üretimi (15. Yüzyıl Ortalarından 19. Yüzyıl Ortalarına). *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4(2) (Aralık 2022): 320-351.

Öz

Güherçile, insanoğlunun bildiği en eski patlayıcı olan kara barutun en önemli kısmını oluşturmaktadır. Elde edilmesi pahalı olamamakla birlikte kullanıldığı sahanın ehemmiyeti yüzünden sıkı bir denetime tabi tutulan güherçile, Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her bölgesinden üretimi yapılan bir hammaddeydi. Bu çalışmada Osmanlı arşiv vesikalarında ilk bilgilerine Fatih Sultan Mehmed döneminde ulaşılan ve ateşli silahların hammaddesinden birini oluşturan güherçilenin Üsküp ve civarındaki üretim,

---

* 12-14 Mayıs 2022 tarihlerinde İzmir’de düzenlenen *V. Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Kongresi / CIESS 2022*’de sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, eyupkul@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

sevk ve kullanım aşamalarına odaklanılmıştır. 16. yüzyıl sonlarına doğru olduğu tahmin edilen Üsküp Nezareti'nin denetiminde sürdürülen üretimin takip eden yüzyıl ortalarından itibaren Selanik Baruthanesi'ne, daha sonraki süreçlerde ise Gelibolu ve Âzatlı baruthanelerine sevki üzerinde durulmuştur. Özellikle zaman içinde Üsküp merkezli bir uzman kadronun teşekkül edip etmediği, devletin güherçile temini için aldığı tedbirler ve yaşanan sorunlar, arşiv belgelerinden ve yerel çalışmalardan elde edilen bulgulardan yola çıkılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Üsküp, Baruthane, Güherçile.

Salt peter Production Within The Ministry Of Skopje (From The Mid-15th Century To The Mid-19th Century)

Abstract

Salt peter is the most important part of black powder, the oldest explosive known to man. Although it was not expensive to obtain salt peter, which was a raw material produced in almost every region of the Ottoman geography, it was subject to strict control due to the importance of the field in which it was used. In this study, the production, shipping, and usage of salt peter in Skopje and its neighborhood, which is one of the raw materials of firearms and whose first information dating the period of the reign of Sultan Mehmed the Conqueror was reached in the Ottoman archive documents, was focused on. It was emphasized that the production under the supervision of the Ministry of Skopje, which is estimated to be established towards the end of the 16th century, was transferred to Thessaloniki gunpowder factory in the middle of the following century, and to the Gallipoli and Azatlı gunpowder factories in the following periods. Especially whether a Skopje-based expert staff was formed over time, the measures taken by the state for the supply of salt peter, and the problems experienced were evaluated based on the findings obtained from archive documents and local studies.

Keywords: Ottoman Empire, the Balkans, Skopje, Gunpowder Factory, Salt peter.

Giriş

Güherçile, eski Yunanlılar ve Romalılar tarafından tütsülenmek ve eşyaları beyazlatmak için kullanılan bir madde iken, Ortaçağ'da tıp ve

siyah barutun üretiminde yer almaya başlamıştır¹. Arşiv belgelerinde “...bârut-ı siyahın azim levâzımından...”² olarak tarif edilen güherçile, siyah barutun büyük kısmını oluşturmaktaydı³. Nitekim insanlığın bildiği en eski patlayıcı olan kara barut, %15 mangal kömürü, %10 kükürt ve %75 güherçile (potasyum nitrat) karışımından meydana gelmekteydi⁴. Yanıcı ve patlayıcı bir madde olan güherçile üretimi pahalı değildi ancak barutun en önemli bileşeni olması nedeniyle üretim aşamasından barut imaline kadar Osmanlı Devleti’nde sıkı kontrollere tabi tutulmaktaydı⁵. Öyle anlaşılıyor ki bu kıymetli maddenin satışının yasaklanması sadece Osmanlılara has bir durum değildi. Nitekim benzer yasaklar Macarlar tarafından da uygulanmış hatta Macarlar, 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında, 1596 yılında güherçilenin ülkeden çıkışını yasaklayıp gizlice bu işe kalkışanların bedelini başları ile ödemeleri gerektiği şeklinde karar almışlardı⁶.

Güherçile, yağmurdan sonra ve rutubetli yerlerde toprağın yüzeyinde meydana gelen kalsiyum nitrata verilen isimdir⁷. Bununla birlikte güherçile mağara duvarlarında kristalleşerek meydana gelebilmekte ya da koyun gübresinden de üretilebilmektedir. Ancak asıl üretimin topraktan yapıldığı malumdur⁸. Nitekim bu çalışmanın sahasının da yer aldığı Balkan coğrafyasında da güherçile topraktan elde

¹ Милка Здравева, “Експлоатација На Сулфур И Шалитра Во Македонија Во Времето На Османлиското Владеење И Нивната Преработка Во Црн Барут”, *Гласник*, Година:XXIII, Број: 2-3, Скопје 1979, s.109.

² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA.) *Cevdet*. (bundan sonra C.) *Askeri*. (bundan sonra AS.) 23522, (24 Receb 1178/17 Ocak 1765).

³ BOA.C.AS.13932, (8 Rebiü'l-evvel 1240/31 Ekim 1824).

⁴ Abdurrahman Murat, “Güherçilenin Tanımı, Oluşum Teorileri ve Osmanlı Devleti’ndeki Önemi”, *Maden Tetkik Arama Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, Sayı: 1, Ankara 2006, s.26.

⁵ BOA.Bâb-ı Defteri Evâmîr-i Maliye Kalemî Defterleri (bundan sonra D.EVM.d.). 26316, (13 Safer 1149/23 Haziran 1736), s.12.

⁶ Gábor Ágoston, “XVI. Yüzyılda Macaristan’da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthânesi”, *Belleken*, C.67, Sayı:249, (çev. Zafer Gölen), Ankara 2003, s.543-544.

⁷ Ragıp Önen, “Osmanlılar Devrinde Bor’da Barut Fabrikaları”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1963, s.22.

⁸ Yunus İnce, “Kârhânededen Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIII/I (2011), s.18.

edilen bir hammaddeydi⁹. Keza Üsküp Çayır Ovası'nda usta ve çavuşların bu işe başlama zamanının Hıdırellez (6 Mayıs) gününü takip eden günde olduğu, Glişa Elezovic'in bölge sakinleri ile yaptığı görüşmelerden öğrenilmektedir¹⁰.

Bu geleneksel üretim tarzında, güherçilenin barut yapımında kullanılabilir duruma gelmesi uzun bir uğraşı ve yorucu bir çalışmayı gerektirmiştir. Şöyle ki öncelikle güherçileli toprak bir araya toplanıp tahta sandıklara konup sulandırılıyordu¹¹. Buradaki temel amaç topraktan çıkarılan güherçilenin toprak ve benzeri yabancı maddelerden ayıklanmasını temin etmektir¹². Akabinde şerbetlenen sular bir havuzda süzülüyor, daha sonra havuzda biriken sular üstüvani şeklindeki bir kazanda pekmez kaynatılır gibi kaynatıldıktan sonra kıvamına ulaştığında sandıklarına dökülüp soğumaya bırakılıyordu. Bu soğuma işlemi 24 saatlik bir zaman dilimine tekabül ediyordu ki, bunun neticesinde donmuş bir beyaz toz tabakası oluşuyor ve bu tabaka su altına çöküyordu. İşte bu işlemlerin neticesinde ortaya çıkan ürüne güherçile deniyordu¹³. Son olarak ise suyu buharlaştırıp çektilirdikten sonra fiçılara doldurulup yıkanır ve kalhanede hamlığı giderilinceye kadar eritilip kalıplara boşaltılır¹⁴ veya çuvalara doldurulurdu¹⁵. Üsküp'te güherçile üretiminde de kazanların tercih edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Elezovic'in görüştüğü Eyüp Ağa adındaki yaşlı bir adam 60 yıl önce, Urumlar / Yürümler Kalhanesi'nde güherçile karışımı yapmak için kullanılan üç kazan gördüğünü söylemiştir¹⁶. Makalenin 1942'de yayınlandığı düşünüldüğünde 1880'lerde Üsküp'te güherçile üretiminin devam ettiği ortaya çıkmaktadır.

⁹ 6 Nolu Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, c.1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi: III, Ankara 1995, s.137.

¹⁰ Glişa Elezoviç, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", *Гласник Скопског Научног Друштва*, Књ. III, 1, Скопље 1928, s.204.

¹¹ Önen, "Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları", s.22.

¹² Murat, "Güherçilenin Tanımı, Oluşum Teorileri ve Osmanlı Devleti'ndeki Önemi", s.26.

¹³ Önen, "Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları", s.22.

¹⁴ Murat, "Güherçilenin Tanımı, Oluşum Teorileri ve Osmanlı Devleti'ndeki Önemi", s.26.

¹⁵ Önen, "Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları", s.22.

¹⁶ Elezoviç, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", s.204.

Güherçilenin üretimi sırasında kalhanedeki kazanların altındaki ateşin sıcaklığı 18 ila 70 derece arasında değişiyordu¹⁷. Bu derecedeki ısıyı oluşturabilmek amacıyla güherçilenin işlenmesi ve barutun imalinde ihtiyaç duyulan hammaddelerden biri de odundu. Fakat bu işte her cins odun kullanılmaz, bunun yerine fındık, söğüt gibi ağaçlardan temin edilen odun tercih edilirdi. Nitekim 1601 yılı sonbaharında Tiryaki Hasan Paşa'nın, Türk tarihinin önde gelen savunmalarından biri olan Kanije Kalesi'nde gerçekleştirmiş olduğu savunma sırasında tükenen barutun nasıl elde edileceği ile ilgili topçubaşı ve kale dizdarı ile yaptığı görüşme bu konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Kale dizdarının cephanede düşmandan kalma barut olmaya uygun ciddi oranda kibrit ve güherçile olduğunu belirtmesi üzerine barut imalinden anlayan bir kişi olup olmadığı soruşturulmuştur. Neticede 5. Yeniçeri Ağa Bölüğü'nden Uzun Ahmed'in acemi oğlanı olduğu zamanlarda bu işle meşgul olduğu belirlenmişti. Ahmed de *"Bu fende maharetim vardır. Kibrît ve güherçile olıcak âsândır. Kömürün eyüsü fındık ağacından olur. Söğüt dahi elverir"* şeklinde ihtiyaç duyduğu malzemelerin listesini sunmuştu. Nitekim Kanije Kalesi'nin etrafının söğütlük olduğu ve buradan elde edilen söğüt ağaçları ile kömür yapılarak her gün isteğe bağlı miktarda barutun askere temin edilebildiği devrin kroniklerine yansımıştır¹⁸. Üsküp ve havalisinin odun kömürü temininde sıkıntı çekilmeyen bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 17. yüzyıl başlarında Üsküp ve civarına seyahat eden Polonyalı Simeon'un ifadeleri, bölgenin ormanlık bir sahaya sahip olduğunu teyit etmektedir¹⁹. Ancak bu hal 19. yüzyıl başlarına ait bir belgede de ifade edildiği üzere zamanla tersine dönmüş gibidir. H.1246 (m.1830-1831) tarihli bu belgede Üsküp ve Koçana bölgesindeki ormanların azaldığı veya çok uzak noktalardan odunların taşınmak zorunda kalındığı belirtilmektedir. Âzatlı Baruthanesi için üretilecek güherçile de yaşanan

¹⁷ Metin Hülagü, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11 (2001), s.79. 73-93

¹⁸ *"Cebehânede küffârdan kalma bî-nihâye kibrît ve güherçile vardır, bârut olur"*, Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s.216; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, C.I, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.193-194.

¹⁹ Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608-1619*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1999, s.53.

odun sıkıntısının bertaraf edilmesi gayesiyle Üsküp ve Koçana kazaları ahalisinin sorumluluğuna ilaveten h.1245 (m.1829-1830) senesinden geçerli olmak üzere Mart başından başlayarak Kasım ayında kazalarına dönmek şartıyla Köstendil Kazası'ndan 70, Koçana Kazası'ndan 25, Radoviş Kazası'ndan 20 nefer olmak üzere toplam 115 neferin bu işte çalışmak üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır²⁰. Bu işin ehemmiyetli bir vazife olarak addedildiği Elezovic'in Üsküp'te görüştüğü kişilerden elde ettiği bilgilerden de teyit edilmektedir. Elezovic, bazı köy ahhalilerinin güherçile yapımında kullanılmak üzere gerekli odunları toplama vazifesini yürüttüğünü ve bu görevlilerin bir kazan için ne kadar odun gerekli olduğunu bildiklerini ve haftalık olarak kulübelerdeki barut işçilerine ne kadar odun vermesi gerektiğini hesapladıklarını belirtmektedir²¹.

Öte yandan Osmanlı coğrafyasının güherçile bakımından zengin olduğu, bu coğrafyalardan biri olan Balkanların da güherçile elde edilen noktaların başında geldiği, Balkan coğrafyasında yer alan Selanik, Filibe, Manastır ve Temeşvar'ın yanı sıra Üsküp ve civarının güherçile temin edilen ana noktalar olduğu malumdur²². Nitekim Üsküp ve civarında güherçile üretiminin köklü bir geçmişe sahip olduğu ile ilgili ilk kayıtlara 1455 yılındaki tahrir defterinde tesadüf edilmektedir. Bu tarihte Üsküp Kalesi'nde, sekiz kantar has güherçile ile yedi kantar ham güherçilenin bulunduğunu anlaşılmaktadır²³. Yine Kanuni Sultan Süleyman dönemi başlarına ait bir hükümden de bölgede köklü bir üretim geçmişinin olduğu tespit olunmaktadır. 19 Safer 927/29 Ocak 1521 tarihli bir belge, güherçileci olup güherçile işlemeye devam eden kişilerin talep ettiği hüküm üzerine Rumeli sancakbeyleri, kadıları ve subaşalarına gönderilen bir emri içermektedir. Bu hükümde güherçilecilerin buldukları bölgede güherçile işlemleri, bu işlem sırasında sancakbeylerinin subaşalarını sevk ederek güherçilecilere yardım etmeleri emredilmektedir. Yine güherçile üretiminde ana sorunlu olarak kadının

²⁰ BOA.C.AS.19210, (15 Safer 1246/5 Ağustos 1830).

²¹ Elezoviç, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", s.205.

²² V.J.Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", (çev.Salih Özbaran), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, s.38-39.

²³ Mehmet İnbaşı-Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII.Yüzyıla Kadar Sosyal ve Ekonomik Tarihi)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.49.

vazifeli olduğu da bu hükümden anlaşılmaktadır. Hatta kadıların güherçile üretimini diğer işlerle bir tutmamasını, gece ve gündüz tedariki için çalışmalarını, bizzat güherçile işletilen yerlere giderek işin başında yer almalarını, işlenen güherçilenin ne kadar olduğunu bizzat görerek başka bir yere satılmasına mani olunmasını ve akabinde İstanbul'a gönderilmesini temin etmesini emretmektedir. Yine kadılardan gerekli toprağı ve odununun getirmesini temin etmelerini, kazganlara (kazan) sevki gerekli olduğunda ulak tutarak sevklerini, eski adetler üzere güherçile üreten yerleri muhafaza etmelerini ve bu yerlerde görev alan reayaları korumalarını, derbent ve tehlikeli yerlerden güherçileyi adamlar tutarak göndermelerini istemektedir²⁴. Nitekim Üsküp'e ait 1529 tarihli tahrir defterinde de Üsküp Kalesi'nde 18 kantar güherçile ve dört kantar kükürttün mevcut olduğunu öğrenilmektedir²⁵.

Rumeli Eyaleti sancakbeyleri, kadıları ve subaşlarına hitaben yazılan bu erken tarihli hükümden başka güherçile üretimi ile ilgili yine Kanuni Sultan Süleyman dönemi sonlarına ait belgelerin varlığı tespit edilebilmektedir. 25 Ramazan 972/26 Nisan 1565 tarihli Üsküp kadısına gönderilen bir mühimme kaydından Üsküp ve civarının güherçile madeni açısından zengin bir coğrafya olduğu ve bu işin daha önceki yıllarda da devam ettiği öğrenilmektedir. Osman adını taşıyan bir Üsküplü bu durumu "*Kadîmden Üsküb'de güherçile işlenügelmeğın*" şeklinde izah etmektedir. Dahası devlette yaptırdığı soruşturma neticesinde Osman'ın verdiği bilginin doğru olduğunu ancak "*Kadîmden işlenürdi, sonradan re'âyâ mütezaccir olmağla ferâgat olunmuşdur*"²⁶ şeklinde yani, sonradan reayanın sıkılıp bu işten vazgeçtiğini tespit etmişti. Yine bu belgede Üsküplü Osman'ın ifadelerinden güherçilenin her bir kantarının işletme maliyeti ve işletme yönetiminin de nasıl olduğu tespit edilebilmektedir. Buna göre güherçilenin her bir kantarı 150 akçeye işletilirken kirasına 80 akçe verildiği, yani toplamda 230

²⁴ Срђан Катић, "Заповест О Производњи Шалитре у Румелији 1521. Године", *Miscellanea*, vol.30, београд 2009, s.17-18.

²⁵ İnbası-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.49.

²⁶ "...mezku'r Osmân; 'Güherçile işlenürse her kintârı yüz elli akçaya işlenür ve kîrâsına seksen akça virilüp cümle kintârı iki yüz otuz akçaya olur. Üslûb-ı sâbık üzere re'âyâ nevbetle odunun ve toprağın ve suyn getürivirürler' didüğün bildürmişsin...", 6 Nolu Mühimme Defteri, s.137.

akçeye bu işin yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine güherçile üretiminde olmazsa olmazlardan olan odun, su ve toprağın ise eski usulde olduğu gibi reaya tarafından nöbetleşe kazganlara getirilmesinin talebi de eski işletme yönteminin hâlâ daha geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Osman'ın arzı üzerine güherçile üretimine büyük önem veren devletin Üsküp kadısına bir emir göndererek bir rapor hazırlamasını istediği belgelere yansımıştır. Osmanlı merkezi bürokratları Üsküp kadısından, konuyu çok yönlü araştırmasını, konuya vakıf ve işten anlayan kişilerden öğrenmesini talep etmişti. Bürokratlar, güherçile üretiminde büyük önemi olan odunun getirildiği bazı yerlerin uzak iken güherçile toprağının yakın olduğunu veya bunun tam tersi durumların söz konusu olduğunu belirttikleri emirde, bu gibi yerlerin araştırılmasını, Osman'ın belirttiği maliyetlerin yeterli olup olmadığını, güherçilenin her bir kantarın ne kadar maliyetle yerine getirilebileceğini öğrenmesini kadıdan istemişlerdir²⁷.

Bu arz üzerine harekete geçildiği, sadece soruşturma ile konunun askıda bırakılmadığı ve Üsküp'te yeniden güherçile üretiminin yapılması için girişimlerde bulunulduğu da üç yıl sonrasına ait bir belgeden öğrenilmektedir. Öyle ki 7 Ocak 1568'de Üsküp'ten Ali ve Abdulaziz, 11 kantar; Priştine'den İsa ve Orhan, 8,25 kantar ve Kratova'ya bağlı Nogerîç nahiyesinden ise Mustafa adlı kişi 2,25 kantar olmak üzere 21,5 kantar güherçileyi Üsküp Kalesi'ne teslim etmiştir. Üsküp ve civarındaki yerleşim yerlerinden getirilen ve Üsküp Kalesi'nde koruma altına alınan 21,5 kantar güherçilenin işlenecek seviyede olup-olmadığı, bir kantarın ne kadar akçeye işlenebileceği hakkında şehir kadısından bilgi talep edilmiştir²⁸.

Yine aynı dönemlerde yazılan başka bir emirde, daha sonraki süreçte Üsküp Nezareti sınırlarına dâhil olacak olan Alacahisar Kazası'nda da güherçile olup olmadığı hakkında kaza kadısından bilgi talep edilmiştir. 1570 yılı içinde yazılan hükümde Alacahisar Kazası'nda güherçile madeni olduğu haber alındığı ifade edilerek "...mütenevvi güherçileri var mıdır, nice dir..." şeklinde konu hakkında izahat istenmiştir. Bununla yetinmeyen devlet, Südde-i Saadet çavuşlarından Mehmed Çavuş'u bölgeye göndererek güherçile işinden anlayan uzmanlarla araştırma

²⁷ 6 Nolu Mühimme Defteri, s.137.

²⁸ İnbâşî-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.310-311.

yapmasını, farklı türde güherçile bulunup bulunmadığını, madenlerin barut işlemeye elverişli olup olmadığını ve bu iş için gerekli kazgan sayısının ne kadar olduğunu ayrıntılı bir raporla öğrenmek istemiştir²⁹. Ancak bölgede yapılan araştırma neticesinde, ifade edilenin aksine güherçile madeni bulunduğu ile ilgili bir bilgiye tesadüf edilememiştir³⁰.

İşte yukarıda kayıtları verilen saha, kuvvetle muhtemel 16. yüzyıl sonlarında teşekkül eden ve 17. yüzyıl içinde sınırları belirginleşen Üsküp Nezaretî'nin hâkim olduğu alan olmalıydı. Nitekim Üsküp'te ikamet eden nazırın denetiminde olan Üsküp Nezaretî; Üsküp, Alacahisar, Köstendil ve Vulçitrın sancakları ve bu sancaklara bağlı zamanla farklılık göstermekle birlikte 11 kazayı bünyesinde barındıran ve temelde bu sancaklardaki maden yataklarının idare eden bir iktisadi teşebbüse dönüşmüştür. Nezaretin idarecisi olan Üsküp nazırının bir sorumluluğu da barut için ihtiyaç duyulan temel ham maddelerden biri olan güherçileyi temin etmektir³¹. Hatta nezaretin ihale sürecinde, güherçileyi zamanında ve eksiksiz bir şekilde istenilen yere yetiştirmekte mahir olanların nazır olması daha kolaylaşmıştı. Bu bakımdan nezaretin işletmesini alan nazırlar, güherçile imali için ihtiyaç duyulan kazganları, aletleri, bunların taşınmasına yarayan hayvanları ve diğer eşyaları da temin ederek işleyişi yakından takip ederdi³². Öyle ki zamanla güherçile üretiminin giderek ehemmiyetli bir hal aldığı ve 18. yüzyılın sonlarında Üsküp Nezaretî'ne atanan kişilerin "Üsküp Nazırı" unvanının yanında bir de "Güherçile Emîni" şeklinde bir unvanı da taşımaya başladığı arşiv belgelerinden öğrenilmektedir³³. Bunun yanı sıra 18. yüzyılın son

²⁹ BOA.Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi Defterleri (bundan sonra A.DVN.MHM.d.) 14, (Gurre-i Rebiü'l-ahir 978/2 Eylül 1570), s.532, hüküm 653.

³⁰ "...bundan akdem Alacahisar Kadısı Mevlana Mehmed zide fazlühüya ve südde-i saadetim çavuşlarından Mehmed Çavuş'a hüküm- hümayûnum yazılıp Alacahisar Sancağı'nda güherçile madeni bulunur mu arz eylesin deyu emrim olmağın ehl-i vukûfdan teftiş olunup şimdiedek güherçile madeni olduğunu bilür kimesne bulunmadı deyu ilâm eylemişler...", BOA.A.DVN.MHM.d.14, s.835, hüküm 1107.

³¹ Eyüp Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezaretî, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2019, s.53.

³² BOA.C.AS.11468.

³³ BOA.Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (bundan sonra TS.MA.e.) 709-79. "Üsküp Nazırı ve Güherçile Emîni Salih Ağa-zâde Mir Ali Bey", "Üsküp Nazırı ve Güherçile Emîni Silahşorân-ı hassadan İbrahim Bey ve Hasan Bey", Nitekim h.1214 (m.1799-1800) ila h.1223 (m.1808-1809) yılları arasında nezaretî iltizamla idare eden Üsküp sakinlerinden

çeyreğinden itibaren nezareti iltizama alma şartlarından biri de “...Üsküb Nezareti, vaktiyle mürettib olan güherçileyi bilâ-noksan erişdirmeye...”³⁴ şeklinde izah edilir olmuştur.

İşte zaman içinde Balkan coğrafyasında önemli bir iktisadi teşebbüse dönüşen Üsküp Nezareti’nin hangi kazasında güherçile üretildiği, üretilen güherçilenin nasıl işletildiği, bölgede mi kullandığı, ihtiyaç duyulan noktalara mı yoksa baruthanelere mi sevk edildiği, sevk işlemlerinin nasıl gerçekleştirildiği bu çalışmanın odaklandığı ana sorulardır.

Üsküp Nezareti Sahasında Güherçile Üretilen Yerleşim Yerleri

16. yüzyıl sonlarında teşkilatlanmaya başlayan Üsküp Nezareti, ilerleyen dönemlerde bu idari yapısını tamamlamıştır. Bununla birlikte Karlofça Antlaşmasının imzalanmasının akabinde nezarete düzen verilmesi sırasında Kosova bölgesindeki sahanın ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur³⁵. Bu ayırım dikkate alındığında Üsküp Nezareti dâhilinde güherçile üretilen noktaların Üsküp ve Üsküp’ün doğusunda kalan sahalardan güherçile temin edildiği anlaşılmaktadır. Yani Üsküp’ün batısında kalan, günümüzde Kosova ile Sırbistan’ın güneyine denk gelen sahalardan güherçile üretilip üretilmediği ile ilgili arşiv vesikaları ise şimdilik sarih değildir. 1665 tarihli bir belgede Üsküp, Köprülü, Pirlepe, Morihova, Kırçova, Tikveş, İştib, Usturumca, Petriç, Doyran ve Kratova güherçile üretilen sahalardan biri olarak verilmektedir³⁶. Nitekim bu yerleşim yerlerinin nezaretin merkezi olan Üsküp ve Üsküp’ün doğu kısmındaki sınırlarında yer aldığı görülmektedir. Ancak şu da ifade edilmelidir ki, bu yerleşim yerlerinin bütününde mi yoksa

---

Salih Ağa-zâde Mir Ali Bey ile h.1223 (m.1808-1809) ile h.1226 (m.1811-1812) arasında nezareti iştiraken iltizama uhdelerinde bulunduran Silahşoran-ı hassadan İbrahim Bey ve Hasan beylerin bu şekilde anıldıkları görülmektedir. *BOA.Cevdet.Maliye.* (bundan sonra *C.ML.*) 23630; *BOA.Ali Emiri* (bundan sonra *AE.*) *III.Selim.14974*; *BOA.C.ML.21237*; *BOA.AE.III.Selim.14974*; *BOA.C.AS.6986*; *BOA.TS.MA.e.709-79*; *BOA.C.ML.16679*; *TS.MA.e.525-53*; *BOA.TS.MA.e.709-79*; *BOA.C.ML.16679*; *BOA.C.Darphane* (bundan sonra *DRB.*) 1694; *BOA.C.ML.15196*; *BOA.Hatt-ı Hümayun* (bundan sonra *HAT.*) 674-32985 E; *BOA.C.Dahiliye* (bundan sonra *DH.*) 3847; *BOA.C.DRB.1390*.

³⁴ *BOA.C.ML.11468*, (22 Receb 1236/25 Nisan 1821).

³⁵ Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik*, s.289-298.

³⁶ *BOA.D.EVM.d.26284*, (4 Zilkade 1075/19 Mayıs 1665), s.360.

belli noktaların da mı güherçile bulunduğu Üsküp Kazası hariç açık değildir.

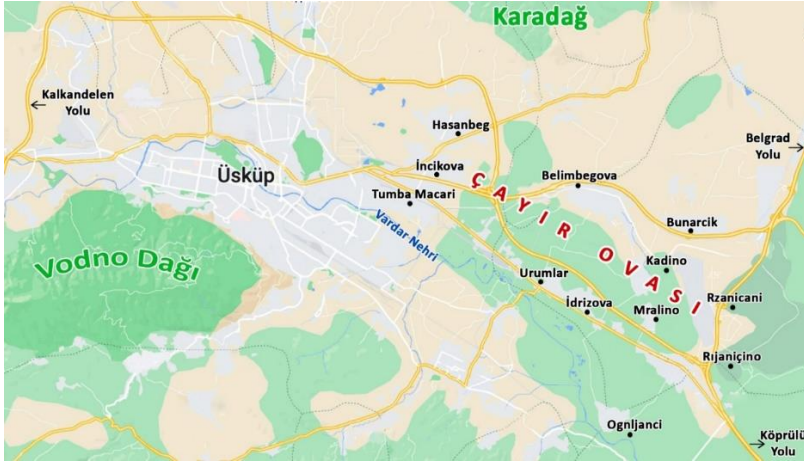
Üsküp Kazası'nda üretim yapılan yerler ile ilgili Elezovic, ilginç bilgiler vermektedir. Nitekim Elezovic, Üsküp özelinde görüşme yaptığı kişiler vasıtasıyla bu yerleşim yerlerinin nereler olduğunu belirlemiştir. Öte yandan Osmanlı arşiv belgelerinde ise bu yerleşim yerleri hakkında bir bilgi bulunmamakta olup sadece güherçile üretilen saha bazı belgelerde Çayırlar Ovası³⁷, bazı belgelerde Çayırlu³⁸, bazı belgelerde ise Çayır Ovası³⁹ olarak nitelendirilmektedir. Günümüzde de Üsküp halkı tarafından Çayır / Çayır Ovası olarak adlandırılmaya devam eden bu sahada yer alan Urumlar / Yürümler, Rjaniçano / Rajaniç, Ognjanci / Oğtaniç, İdrizovo / İdris Bey, İncikovo / Gradafça, Kadino / Aydın Fakih, Hasanbeg, Mraljina, Bunarcık ve Belimbegovo köyleri, Elezovic tarafından güherçile üretilen noktalar olarak verilmektedir⁴⁰. Yazarın verdiği bilgiler doğrultusunda bu köylerin bulunduğu saha ile ilgili tarafımızdan bir harita oluşturulmuştur.

³⁷ "...Üsküb Kazası'na tabi Çayırlar Ovası nâm mahalde...", BOA.İbnü'l-Emin (bundan sonra İE.) Dâhiliye (bundan sonra DH.) 2456, (8 Safer 1132/21 Aralık 1719).

³⁸ BOA.TD.1081-2, s.12.

³⁹ "...Çayır Ovası'nda...", BOA.AE.III.Mustafa.22077, (2 Cemaziye'l-evvel 1179/17 Ekim 1765).

⁴⁰ Елезовић, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", s.204. Tahrir defterlerinde mevcut olan köyler ve isimleri için bkz., İnbaşı-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.458, 472, 476, 490, 495, 505. Makale yazımı sırasında, Elezovic tarafından isimleri verilen köyler ve bu köylerin civarında güherçile üretim ile ilgili bölge sakinlerine de danışılmıştır. Bu amaçla görüştüğüm Üsküp'e bağlı ve Vardar Nehri'nin akışına göre sağ kıyısında yer alan Orta Güreler köyü sakini Beyadin Nebi, köyün yaşlılarıyla görüştükten sonra, geçmişte kendi köyünde bu işin yapılmadığını ancak Vardar Nehri'nin akışına göre sol kıyısındaki tarlalarda güherçile üretilildiğini duyduklarını ifade ettiklerini tarafıma bildirmiştir. Bu bilgiler de Elezovic'in güherçile üretiminin yapıldığı köy yerleşimleri ile ilgili bilgiyi desteklemektedir.

Harita 1. Üsküp Çayır / Çayır Ovası Olarak Adlandırılan Bölge ve Güherçile Üretilen Köyler*

Gerek yerel sakinlerle yaptığımız görüşmelerden gerekse Elezovic'in verdiği bilgilerden hareketle oluşturulan Harita 1'de de görüldüğü üzere Çayır Ovası / Çayır denilen sahanın, günümüzde Üsküp Şehri'nin Çayır semti tarafında bulunan Tumba Macari ve Hasan Bey köyleri hizasından başlayarak Üsküp Havalimanı'nın bulunduğu alana kadar olan köyleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle bu köyler, Vardar Nehri'nin akışına göre nehrin sol kıyısında yer almaktadır. Ayrıca bu köylerin Vardar Nehri ile Karadağ eteklerine doğru olan Vardar Ovası'nı içerdiği, ovadaki geniş tarlaları ihtiva ettiği görülmektedir.

* Harita, Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknolojik Kalkınma Bakanlığı (MoESTD) ile TÜBİTAK tarafından desteklenen, yürütücülüğünü yaptığımız 220N372 nolu "Altın ve Gümüş Avcıları: Osmanlı Dönemi Balkan Maden Yerleşimlerinde Girişimciler (15-16.Yüzyıllar)" ikili işbirliği projesi kapsamında tahsis edilen Star bursiyerlerimizden Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Tarih Bölümü lisans öğrencisi Onur Pehlivan ile birlikte oluşturulmuştur.

Fotoğraf 1. Çayır Ova / Çayır Ovası Adı Verilen Güherçile Üretilen Sahanın Günümüzdeki Hali / Üsküp Havalimanı'ndan Vardar Ovası'nın Görünümü*

Üsküp Nezareti Dâhilinden Güherçile Üretimi, Kale ve Baruthanelere Sevki

15 ve 16. yüzyıla ait gerek tahrir defterleri gerekse mühimme defterlerindeki hükümler, Üsküp ve civarından temin edilen güherçilenin Üsküp Kalesi'nde koruma altına alındığını göstermektedir⁴¹. Bu halin 17. yüzyıl içinde de devam ettiği Evliya Çelebi'nin Üsküp'te güherçile üretimi ile ilgili olarak verdiği “...bir hâkimi

* Fotoğraf kıymetli kardeşim Evlâd-ı Fatihân torunu Cengiz Kurt tarafından 8 Mayıs 2022'de çekilmiştir.

⁴¹ İnbaşı-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.49; *6 Nolu Mühimme Defteri*, s.137. 1796 tarihli vefat eden eski Üsküp nazırı Hüseyin'in muhallefati için bölgeye gönderilen Kolçak Mustafa'ya verilen bir emirde “...Üsküb'den hariç Vardar suyu kenarında müceddeden binâ ve inşâ edüb bu def'a Beğlik Saray olarak güherçile eminlerine tahsis kılınan dört kuleli konağın...” şeklindeki bilgilerden Üsküp'ün dışında Vardar Nehri kenarında dört kuleli bir konak inşa edilerek güherçile eminlerine tahsis edildiği öğrenilmektedir. Bu dört kuleli konağın barut başta olmak üzere mühimmatın saklandığı bir yer olarak kullanıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. *BOA.C.AS.10918*, (22 Zilkade 1210/29 Mayıs 1796).

dâhi cebecibaşdır ki, bu nevâhîdeki güherçile madeninden barût-ı siyah hâsıl ider...⁴² şeklindeki bilgiden öğrenilmektedir.

16. yüzyıl belgelerinde Üsküp Kalesi'ne taşınan güherçile ile ilgili kayıtlar, takip eden dönemde güherçilenin aslında baruthanelere sevk edildiğini ve bu sevk işlemi sırasında bazı prosedürlerin uygulandığını ortaya koymaktadır. Devlet, baruthane işleyişinde bir aksaklık olmaması adına baruthanelere nereden güherçile geleceğini daha önceden belirler, kaza dâhilindeki avârizhanelerin bir kısmı güherçileci olarak tespit edilir ve bu hanelerin her yıl gönderecekleri güherçile miktarı deftere yazılırdı⁴³. Ahali de güherçile teminini avârizları mukabili yerine getirirdi⁴⁴. Güherçilenin gönderilmesi de yine bir prosedüre bağlıydı. Nezaretin hâkim olduğu kazalardan talep edilecek güherçile için güherçile isteyen Baruthane Nazırı, Divan-ı Hümâyun'a başvurarak gerekli yazışmaların yapılmasını talep eder, ilgili kazalardan satın alınacak güherçile miktarı ve bu miktar güherçileyi temin edecek kişilerin kimler olduğunu belirlerdi⁴⁵. Devlet merkezi de nezaret sınırlarında güherçile elde edilen yerlerin kadılarını bilgilendirirdi⁴⁶. Kazalardan sağlanan güherçilenin baruthaneye sevkinde, bir veya birden çok adam tayin edebilirdi⁴⁷.

Güherçile hanesi olarak yazılan reayanın da bazı sorumlulukları bulunmaktaydı. Bu haneler, kazganlardan elde etikleri güherçileyi sorumlu oldukları baruthaneye sevkle yükümlüydü ve belirlenen noktalar haricinde kazgan kuramazlardı. Güherçile alanlarından elde edilen ürünün baruthaneler dışında işlenmesi, işlenen güherçilenin

⁴² Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbn-i Derviş, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. V, İstanbul 1315, s.554.

⁴³ 1687'de Üsküp Kazası'nın 730 avârizhanesinden 266 hanesi güherçile ocaklığı olarak ayrılmıştır. *BOA.Maliyeden Müdevver Defterler* (bundan sonra *MAD.*) 9861, (Gurre-i Cemaziye'l-evvel 1098/15 Mart 1687), s.44.

⁴⁴ *BOA.AE.II.Mahmud.951*, (11 Zilkade 1236/10 Ağustos 1821).

⁴⁵ Gelibolu Baruthanesi için barut nakli amacıyla Üsküp sakinlerinden Mehmed, Atullah, Kaya Beşe, Mustafa Beşe ve İsmail Beşe adlı kişileri görevlendirmiş ve bunun üzerine İstanbul'dan Üsküp, İştib ve Köprülü kazaları kadılarına ve ayan-ı vilayetlerine emir gönderilerek haber edilmişti. *BOA.D.EVM.d.26284*, s.360.

⁴⁶ *BOA.D.EVM.d.26284*, s.360; *BOA.AE.I.Mahmud.11367*, (18 Ramazan 1144/15 Mart 1732).

⁴⁷ *BOA.AE.I.Mahmud.11367*, (18 Ramazan 1144/15 Mart 1732).

başka yerlere satılması veya başka kişilere teslimi men edilmişti⁴⁸. Güherçilenin baruthaneye sevkinde halis ve safi güherçile olması elzemdi. Aksi halde baruthanedeki üretim sırasında barut zayı olmaktadır⁴⁹.

Nezaret dâhilinde güherçile veren kazalar, baruthanelerin eski örüleri olarak tarif edilir, bu kazalardaki örülerden elde edilen güherçile, çıkarılmasının ardından yakın noktalarda yer alan güherçile kazganlarında ayrıştırılırdı. Akabinde bu kazganların her birinden elde edilen ve miktarı daha önceden belli olan güherçile baruthaneye teslim edilirdi⁵⁰. Bu teslimatın nereye yapılacağı, ne zaman yapılacağı ve sevk işleminin gerçekleşme süreçleri devlet tarafından kontrol edildi. Nitekim böyle bir çalışma önceleri Selanik Kalesi içinde yapılan barut üretimi ile ilgilidir. 20 Şubat 1664 tarihli bir emir ile Selanik'te Söğütlü Suyu adındaki akarsu kenarındaki Müftü Değirmeni denilen bir yerde bir baruthane inşa edildiği⁵¹, burada çalışan kişilerin Selanik Kalesi'nde görevli silahdar zümresine ait 110 nefer askerlerin olduğu ve bu askerlerin dönüşümlü olarak baruthanede hizmet etmekle yükümlü tutuldukları tespit edilmektedir⁵². İşte bu yeni baruthanenin kurulması ile Üsküp ve civarında çıkarılan güherçilenin de durumu ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mevcut bilgilere göre bu baruthanenin güherçile ihtiyacı, bu tarihte genel olarak Serez, İştib, Koçana ve Köprülü'den karşılanmaktadır⁵³. Bu durumu ifade eden 1665 tarihli hükümler konuyu daha da açık hale getirmektedir. Nitekim Üsküp Nezareti sahasında yer alan kazalar, Selanik Baruthanesi'ne örü olarak kaydedilmiştir. Arşiv belgeleri Üsküp, Köstendil ve Paşa sancaklarındaki 4.400 hanenin güherçile hanesi adı altında Selanik Baruthanesi'ne örü olarak yazıldığını göstermektedir. Böylece bu hanelerden 2.840'nın Üsküp Nezareti sahasındaki yerlerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu

⁴⁸ BOA.AE.III.Osman.3585, (5 Safer 1169/10 Kasım 1755).

⁴⁹ Üsküp'e tabi Çayırlar Ovası adlı yerdeki bazı kişiler, kalb güherçile işlemleri yasaklanıp, saf ve halis güherçilenin Selanik'e gönderilmesi, baruthanenin işleyişini aksatacak sevklerle mâni olunması istenmişti. BOA.İE.DH.2456, (8 Safer 1132/21 Aralık 1719).

⁵⁰ BOA.AE.III.Mustafa.3472.

⁵¹ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.11.

⁵² BOA.D.EVM.d.26284, (4 Zilkade 1075/19 Mayıs 1665), s.360.

⁵³ Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire*, s.12.

hanelerden bu yıl içinde elde edilen güherçile üretimine dair aşağıdaki tabloda bilgi verilmiştir.

Tablo 1. Selanik Baruthanesi İçin Üsküp ve Köstendil Sancakları Güherçile Haneleri ve Bu Hanelerden Temin Edilen Güherçile Miktarı (1665 Yılı)⁵⁴

Sancak	Kaza	Tespit Edilen Güherçile Hanesi	Hane Başına Belirlenen Güherçile Miktarı	Güherçile Gönderen Haneler	Gönderilen Güherçile (Vukiyye ⁵⁵ / Kg)
Üsküp	Üsküp	400	20	330	9.900 / 12.699,27
Üsküp	Köprülü	400	20	294	8.820 / 11.314,296
Üsküp	Pirlepe	300	20	115	3.450 / 4.425,66
Üsküp	Morihova	200	20	-	-
Üsküp	Kırçova	250	20	105,5	3.165 / 135,3354
Köstendil	Tikveş	240	20	222,5	6.615 / 285,423
Köstendil	İştib	250	20	220,5	6.615 / 282,8574
Köstendil	Usturumca	250	20	170,5	1.115 / 218,7174
Köstendil	Petriç	250	20	123,5	3.705 / 158,4258
Köstendil	Doyran	300	20	59	1.770 / 75,6852
Köstendil	Kratova		20	110	3.300 / 141,108
Toplam		2840		1750,5	48.455 / 30.022,2012 kg
Genel Toplam		4400			

⁵⁴ Paşa Sancağı'nda yer alan altı kazadan 1.560 güherçilehanesi ile birlikte Selanik Karhânesi güherçilehane miktarı 4.400 etmektedir. *BOA.D.EVM.d.26284*, (4 Zilkade 1075/19 Mayıs 1665), s.360.

⁵⁵ Vukiyye, 1,2828 kg eşit bir ağırlık birimidir. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.30.

Tabloda da görüldüğü üzere Üsküp ve Köstendil sancaklarında yer alan 2.840 güherçilehâne Selanik Baruthanesi'ne ocaklık olarak kaydedilmiştir. Bu hanelerin her biri, avâızları mukabili 20'şer vukiyye halis ham güherçileyi Selanik Baruthanesi nazırlarına teslimle sorumluydu. Dikkat edilirse Kratova, 4.400 güherçile hanesine dâhil edilmemiştir ancak bir sonraki hükümde Morihova Kazası'ndan alınan miktar belirtilmeyerek Kratova Kazası tahrir edilmiştir. Yine ilgili yılda nezaret sahasındaki 2.840 güherçile hanesinin 1750,5 hanesinden 48.455 vukiyye/30.022,2012 kg güherçile gönderilmesi ile ilgili hüküm yazılmıştır⁵⁶. Nitekim belirtilen miktar güherçile Selanik Baruthanesi'ne teslim edilmiştir.

Öte yandan Üsküp Sancağı'ndan üretilen güherçilenin Selanik Baruthanesi yanında Gelibolu Baruthanesi'ne de sevk edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemel Selanik Baruthanesi ile aynı zamanlarda kurulan Gelibolu Baruthanesi'nin⁵⁷ ne zamandan itibaren Üsküp Nezareti sahasından güherçile temin ettiği ise belirlenememiştir. Ancak Gelibolu Baruthane Nazırı el-Hac Mehmed, 1732 yılında divana başvurarak Üsküp, İştib, Köprülü, Tikveş ve adları belirtilmeyen kaza merkezleri ile köylerinde, baruthaneye tahsis edilen örülerden elde edilen güherçilenin bazı kişilerce kal edildiğini ve kal edilen güherçilenin akabinde düşmana satıldığını bildirmişti. Nazırın ifadesine göre bu durum başta kendi baruthanesi olmak üzere Selanik Baruthanesi'nde de güherçile kıtlığına neden olmuştu. Başka bir noktadan da güherçile temin edemediğini belirten Gelibolu baruthanesi nazırı, bu işe kalkışan kalcı taifesinin men edilmesini istemiştir. Nazırın diğer arzuları ise kalcı taifesinin ellerinde bulunan güherçileye miri adına el konulması, "...karhâne-i mezbûreye güherçilenin lüzûmu var iken ahâra fûruhât olunması..." yasak olduğu kuralı gereğince bu işe kalkışanların civar yerlerdeki kazalarda kalebend cezasına

⁵⁶ BOA.D.EVM.d.26284, s.362.

⁵⁷ Gölen, baruthanenin Yıldırım Bayezid döneminden itibaren var olduğunu belirtmektedir. Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire*, s.7. Bununla birlikte Sezgin ise Gelibolu Baruthanesi'nin 1664'ten sonra ve 1671 yılından önce kurulmuş olmasının muhtemel olduğu fikrindedir. İbrahim Sezgin, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Baruthâneler ve Barut İmalatı", c. 10, ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara 2002, s.148.

çarpıtılmalarıydı⁵⁸. Bu kayıttan Gelibolu Baruthanesi'nin 1732 yılından önce de Selanik Baruthanesi ile birlikte Üsküp Nezareti'nden güherçile temin ettiği ortaya çıkmaktadır.

Bu nizam çalışması sırasında ele alınan diğer bir konu da Selanik Baruthanesi'ne yapılan sevk işlemi sırasında yol boyunca görevli derbentçi ve sekbanların resm-i bac adı altındaki kanunsuz talepleri idi. Bu tür işlere tevessül edip güherçile sevkini aksatan ve barut üretimini geciktirenlere ferman gönderilerek bu işten men edildikleri tespit edilmektedir⁵⁹.

Bu düzenlemelere rağmen sorunların devam ettiği ve bunun üzerine h.1148 (m.1735-1736) yılında Gelibolu baruthane nazırının yukarıda şikâyet ettiği hususlar da dikkate alınarak kazganlarla ilgili nizam çalışması yürütüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu nizama göre Üsküp'te, biri Gelibolu Baruthanesi için Atullah adlı kişi aracılığıyla 80 kazgan, diğeri Selanik Baruthanesi için Kaya Beşe adlı kişi vasıtasıyla 50 kazgan kurulması ve buralardan elde edilen güherçilenin ilgili baruthanelere sevki uygun görülmüştür⁶⁰. Bu nizama rağmen işlerin yoluna koyulduğu da söylenemez. Nitekim 1736 yılında Gelibolu Baruthanesi ocaklığı olan Üsküp ve civarındaki alanlardan gönderilen güherçile, kalcı taifesinden Ahmed tarafından alınarak gayr-i Müslimlere satılmıştır. Baruthanede işlerin aksamasına neden olan Ahmed, şiddetli bir şekilde cezalandırılarak Üsküp-Köstendil yolu üzerinde yer alan Eğridere Kalesi'ne hapsedilmiştir⁶¹. Ahmed'in tedibinden sonra Üsküp Nezareti dâhilinde yer alan Üsküp ve Köprülü'de kazgan kurularak güherçile imal edilmeye devam ettiği belgelere yansımıştır⁶².

1732 yılında girişilen nizam çalışmasına rağmen muhtemelen sorunlar neticelenmemiştir. Nitekim h.1148 (m.1735-1736) yılındaki

⁵⁸ BOA.AE.I.Mahmud.11369, (21 Zilkade 1144/16 Mayıs 1732).

⁵⁹ Bu konuyla ilgili Üsküp, Tikveş, Köprülü, İştib, Pirlepe ve Morihova kadıları ile Selanik yolu üzerinde yer alan tüm kadı, voyvoda ve ayan-ı vilayet mensupları uyarılmıştı. BOA.D.EVM.d.26316, (24 Safer 1151/13 Haziran 1738), s.78. Benzer bir misal için bkz, BOA.AE.III.Osman.3582, (12 Cemaziye'l-ahir 1168/26 Mart 1755).

⁶⁰ Bu bilgiler daha sonra dönemde yaşanan sorunlar doğrultusunda yazılan hükümlerden öğrenilmektedir. BOA.C.AS.23522, (19 Zilhicce 1187/3 Mart 1774).

⁶¹ BOA.D.EVM.d.26316, (13 Safer 1149/23 Haziran 1736), s.12.

⁶² Filibe, Tikveş ve Pazarcık da bu kazgan sayısına dâhil olup kurulan kazgan sayısı 200'den fazladır. Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmir*, s.8.

nizamın bir benzeri h.1157 (m.1744-1745) yılında Rumeli Valisi Pir Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. Bu nizama göre Üsküp Çayır Ovası ile net olarak ifade edilmeyen diğer yerlerdeki 170 kazgandan hâsıl olan güherçile, Selanik Baruthanesi'ne örü kaydedilmiştir. Aynı nizam çerçevesinde Pelune ve Siroz kazalarından 170 adet kazgan ise Gelibolu Baruthanesi'ne örü olarak yazılmıştır. Ancak bu nizam çalışması da Selanik Baruthanesi'nin birkaç yıldan beri atıl hale gelmesinin de etkisi ile akim kalmış olmalıdır. Öyle ki Ataullah adlı kişi, Üsküp'te Çayır Ovası adlı yerde 80 adet kazgandan elde ettiği güherçileyi Gelibolu Baruthanesi nazırına satmıştır. Böylece güherçile temin edemeyen Selanik Baruthanesi atıl hale düşmüş ve baruthane tatil edilmek zorunda kalmıştır. Yine h.1178 (m.1764-1765) ve h.1179 (m.1765-1766) yıllarında Selanik Baruthanesi Nazırı İsmail Ağa da eski örü yerlerinden Gelibolu Baruthanesi'ne güherçile verilmesinden yakınarak Siroz Kazası'nda sakin Mehmed Salih adında biri tarafından kurulan 12 yeni kazganın Selanik'e örü olmasını talep etmiştir. Fakat onun bu isteği Selanik Baruthanesi'nin geleneksel örülerin Üsküp, Filibe, Pazarcık ve Pelune kazaları olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir⁶³.

Üsküp Nezareti sahasından elde edilen güherçile nedeniyle Selanik ve Gelibolu baruthaneleri arasında bir rekabet meydana geldiği ancak devletin iki baruthaneye de nezaret sahasından örü tahsisinden vazgeçmediği müşahede edilmektedir. H.1181 (m.1767-1768) yılında Selanik Baruthane Nazırı Numan Bey ile Gelibolu Baruthane Nazırı Abdulkerim Bey, Üsküp Kazası'ndan işleyecekleri barut için talepte bulunmuştur. Bunun üzerine Selanik Baruthanesi için Üsküp Kazası ayanı Salih Ağa'ya uygun yerlerde 30 adet ve İştib Kazası ayanı Nazırzâde Mehmed Ağa'dan 60 adet yeni güherçile kazganı kurması; Gelibolu Baruthanesi için de Üsküp Kazası'nda 80 adet kazgandan güherçile temin edilmesi karar altına alınmıştır⁶⁴. Ancak İştib Kazası Ayanı Nazırzâde Mehmed Ağa, "*Güherçile kazganı konacak mahal yoktur*", Üsküp Kazası Ayanı Salih Ağa ise "*...mevzi'-i kadim seksan adet kazgandan*

⁶³ "...güherçile ile elli yedi tarihinde Rumili Valisi Pir Mustafa Paşa nizâmı mûcibince Üsküb'de Çayır Ovası'nda vesâir mahallerde vaz'olunan yüz yetmiş adet kazganda hasıl olan güherçile Selanik Baruthânesi'ne...", BOA.III.Mustafa.22077, (2 Cemaziyelevvel 1179/17 Ekim 1765).

⁶⁴ Her bir kazadan 600 vukiyye güherçile talep edilmiştir. BOA.C.AS.23522; BOA.III.Mustafa.3472, (8 Zilkade 1182/16 Mart 1769).

ziyade kazan vaz'ına mahal yoktur..." şeklinde itirazlarda bulunmuştur⁶⁵. Merkezden gelen hükümlerin yerelde itirazlara sebebiyet vermekle birlikte işlerin devam ettiği de bir gerçektir.

Bu noktada üretilen güherçilenin gerek Selanik gerekse Gelibolu baruthanelerine nasıl sevk edildiği de akla gelmektedir. Develerin ordunun top, cephâne, mühimmat ve zahire gibi ağırlıklarını taşımakta kullandığı bilinmekle birlikte⁶⁶ hazır edilen güherçilenin Üsküp'ten ilgili baruthaneye sevki ile ilgili bir arşiv vesikasında geçen "...öteden berü develer ile gitmeye muhtaç"tı şeklindeki bilgi, eskiden beri kara yolunun tercih edildiğini ve bu seyahat sırasında develerin kullanıldığını göstermektedir. Bu sevk işlemi sırasında diğer taşıma araçlarının ise yol güzergâhı üzerinde yer alan kazalardan temin edildiği öğrenilmektedir. Deveci taifesine ücretleri güherçile satın alan baruthane nazırları tarafından peşin olarak ödenmekteydi⁶⁷. Örneğin, 1769 yılı içinde Üsküp, Filibe ve Tatarpazarı'nda tertip edilen güherçilenin sevk işlemi için Üsküp sakinlerinden Ataullah-zâde ailesine mensup Salih, İbrahim Hoca ve Rüstem adlı kişiler, Üsküp mahkemesine gelerek güherçileyi hazır ettiklerini belirtmiş ancak sevk işlemi sırasında ihtiyaç duyulan develeri teminde sorunlarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Sorunun temel kaynağı Siroz, Selanik, Ferecik ve İpsala kazaları ile bu kazaların civarındaki deveci taifesinin sefer bahanesi ile bu işten kaçınmalarıydı. Bu şikâyet üzerine yeterli miktarda deve tedarik edilerek güherçilenin nakli için Rumili Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya, Selanik Sancağı Mutasarrıfı Vezir Hasan Paşa'ya, Selanik, Siroz ve civarındaki kaza kadılarına, naiblerine, ayanlarına ve zabitlerine hüküm yazılmış, Siroz ve

⁶⁵ BOA.III.Mustafa.3472, (8 Zilkade 1182/16 Mart 1769). Üsküp Nezareti dâhilindeki kazalarda görev yapan ayanlar, ilgili kazadaki mukataa eminleri arasından seçilmekteydi. Bir misal olarak Üsküp Kazası ayanı, aynı zamanda Üsküp Kazası mukataa emini idi. Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik*, s.132-133.

⁶⁶ Bekir Gökpınar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkıları: Yük ve Binek Hayvanları (1716)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2 (2019), s.481.

⁶⁷ Üsküp ve havalisinden talep edilen halis güherçile miktarı 80.000 vukiyye idi. Bu miktardan 2.000 kantar barut-ı siyah üretilecekti. Güherçilenin sevkinde İpsala, Ferecik ve Keşan kaza kadınları ve Şehirköy ayanı Ebubekir görevlendirilmiş, bu işte kullanılmak üzere 530 deve istenmişti. BOA.AE.I.Abdulhamid.20143, (9 Zilkade 1189/1 Ocak 1776).

civarındaki kazalardan sefere memur olan develerden başka 100 devenin güherçile sevkine iştirak ettirilmesi talep edilmiştir⁶⁸.

Ancak bu emirlere rağmen sevk için kullanılan develerin istenilen miktarda tedarik edildiği söylenemez⁶⁹. Öyle anlaşılıyor ki, Rusya ile savaş halinin devamı, barutun tedarikini çok ehemmiyetli bir hale getirmiş, bu gelişme üzerine neccar (marangoz) malları ve diğer malları nakleden develerin dahi bu işe kaydırılması talep edilmiştir⁷⁰.

Güherçilenin Üsküp'ten Gelibolu Baruthanesi'ne sevk işlemi Mart ayından Kasım ayına kadar devam ediyor, hazırlanan güherçilenin eksiksiz baruthaneye sevk sağlanıyordu⁷¹. Lakin sevk güzergâhı üzerinde çıkan isyanlar ve ağır kış şartları nedeniyle teslimde gecikmeler yaşanabiliyordu⁷². Nitekim istenilen düzeyde devenin tedarik edilemeyişinde ihmali görülen kaza ayanlarının "*umûr-ı cihâdiyenin tatiline müceb*" oldukları ve bu nedenle kalebend cezasına çarptırıldıkları⁷³, bu işin koordinasyonun da Edirne bostancibaşısına verildiği anlaşılmaktadır. Yine develerin tedarikinde yaşanan sorunları çözmek noktasında Edirne Bostancibaşısı ile yerel devlet görevlileri sorumlu tutulmuştur⁷⁴. Sevk sırasında talep edilen deve sayıları ve bu

⁶⁸ BOA.AE.III.Mustafa.5755, (Gurre-i Zilkade 1182/8 Nisan 1769).

⁶⁹ 1771 yılı yazında Gelibolu Baruthanesi için Üsküp Ayanı Atullah-zâde Salih Ağa tarafından hazır edilen güherçilenin sevkinde Ferecik, Keşan ve Malkara bölgesindeki devecilerden talep edilen 500 deve, Kadı köyü ayanı Ebubekir Ağa idaresinde bu sevki yerine getiriyordu. Böyle olmakla birlikte Ebubekir Ağa Mağariz Kalesi'ne muhafız olduğundan bu iş aksamıştı. Bunun üzerine tehdit yolu bir ferman yollanarak mühimmatın tehirine sebep olanların gönderilen mübaşir aracılığıyla yakalanarak hapsedilmeleri emredilmişti. BOA.AE.III.Mustafa.642, (7 Rebiü'l-ahir 1185/20 Temmuz 1771).

⁷⁰ İpsala, Ferecik ve Keşan kazalarında vaki olan kadı ve naibler ile köy ayanı Ebubekir Ağa'ya emir gönderilmişti. AE.I.Abdulhamid.20143, (9 Zilkade 1189/1 Ocak 1776).

⁷¹ BOA.AE.I.Abdulhamid.23547, (13 Ramazan 1195/2 Eylül 1781).

⁷² 1806 yılında Üsküp Nazırı ve Güherçile Emini Ali Bey, Âzatlı Baruthanesi için hazırladığı güherçilenin bir kısmını ağır kış şartları nedeniyle teslim edememişti. BOA.C.AS.48663, (27 Ramazan 1221/8 Aralık 1806). Benzer bir örnek için bkz, BOA.AE.I.Abdulhamid.23547, (13 Ramazan 1195/2 Eylül 1781).

⁷³ BOA.AE.I.Abdulhamid.4505, (5 Cemaziye'l-ahir 1198/24 Nisan 1784).

⁷⁴ Bu tarihte Gelibolu Baruthanesi Nazırı Hâcegan-ı Hümâyün'dan İsmail'dir. BOA.AE.I.Abdulhamid.13045, (23 Ramazan 1193/4 Ekim 1779); BOA.AE.I.Abdulhamid.4505, (5 Cemaziye'l-ahir 1198/24 Nisan 1784).

develerin kaçının temin edildiği ile ilgili aşağıdaki tabloda bilgi verilmiştir.

Tablo 2. Hazır Edilen Güherçilenin Gelibolu Baruthanesi'ne Nakli İçin İstenilen Develer

Kaza Adı	1188 (1774-1775) ⁷⁵		1193 (1779-1780) ⁷⁶		1195 (1780-1781) ⁷⁷		1197 (1782-1783) ⁷⁸	
	Talep Edilen	Hazır Edilen	Talep Edilen	Hazır Edilen	Talep Edilen	Hazır Edilen	Talep Edilen	Hazır Edilen
Ferecik	?	?	?	?	60	?	50	25
Keşan	?	?	?	?	60	?	60	20
Malkara	-	-	?	?	60	?	60	15
İpsala	?	?	?	?	60	?	50	16
Evreşe	-	-	?	?	30	?	30	10
Şehirköy	-	-	?	?	-	-	-	-
Toplam	530	?	250	?	270	?	250	86

Tabloda da görüldüğü üzere talep edilen deve miktarı yıllara göre farklılık arz etmektedir. Bu durum güherçile üretilen noktalardan Gelibolu Baruthanesi'ne gönderilen güherçile miktarı ile alakalı olmalıdır. Ancak bu yıllara ait sevki istenen güherçile miktarı ile ilgili tek kayıt h.1188 (m.1774-1775) senesine aittir. Bu yıl içinde Gelibolu Baruthanesi'nde üretilecek 2.000 kantar barut için Üsküp ve civarından sevki istenen halis güherçile miktarı 80 bin vukiyye (102.624 kg) olarak belirtilmiştir. Bu miktar halis güherçilenin baruthaneye sevki için talep edilen deve adedi ise 530'tur⁷⁹. Bu bilgilerden deve başına yaklaşık 194 kg yük yüklendiği öğrenilmektedir. Hesaplamalara göre bir devenin taşıyabileceği miktar, mesafenin yakın veya uzaklığı, nakledilen malın durumu gibi temel sebepler üzerinden yaklaşık 180 ila 256 kg olarak

⁷⁵ BOA.AE.I.Abdulhamid.20143, (9 Zilkade 1189/1 Ocak 1776).

⁷⁶ H.1193 (m.1779-1780) yılı içinde Gelibolu Baruthanesi'ne nakli istenilen güherçilenin İpsala, Keşan, Ferecik, Malkara, Şehirköy ve Evreşe kazalarından ücretleri karşılığında 250 deve tutulmuş ancak Şehirköy Kazası'na varıldığında Melenli oğlu Ali Efendi, 70 deveyi vermemiştir. Bunun üzerine aksi hareketlerine devam etmesi halinde haddinin bildirilmesi hususunda Edirne Bostancıbaşı'sına ve Şehirköy kadısına emir yazılmıştır. BOA.AE.I.Abdulhamid.13045, (23 Ramazan 1193/4 Ekim 1779).

⁷⁷ BOA.AE.I.Abdulhamid.23547, (13 Ramazan 1195/2 Eylül 1781).

⁷⁸ BOA.AE.I.Abdulhamid.4505, (5 Cemaziye'l-ahir 1198/24 Nisan 1784).

⁷⁹ İpsala, Ferecik ve Keşan kazalarında vaki olan kadı ve naibler ile Köy ayarı Ebubekir Ağa'ya emir gönderilmişti. AE.I.Abdulhamid.20143, (9 Zilkade 1189/1 Ocak 1776).

verilmektedir⁸⁰. Bu bilgi ışığında Üsküp'ten Gelibolu Baruthanesi'ne yapılan güherçile sevkinde deve başına ortalama bir deve yükünün hesaplandığı anlaşılmaktadır.

Gerek güherçilenin üretiminde yaşanan sorunlar gerekse sevki sırasında develerin gönderiminde karşılaşılan problemler, baruthanelere yeterli düzeyde hammadde teminini engellemiştir. Baruthanelerde yaşanan bu soruna ilaveten 18. yüzyıl boyunca Gelibolu Baruthanesi nazırlarının İngiliz ve Felemenk barutu kalitesinde üretim yapmak için çalışmalarında bulunmuş olmakla birlikte bir türlü istenilen düzeyde başarı elde edemedikleri malumdur. Nitekim 1793 yılında baruthaneler nazırlığı kurularak kaliteli barut imali amacıyla çalışmalar yapılmakla birlikte istenilen sonuç elde edilemeyince Gelibolu Baruthanesi kapatılarak malzemeleri yeni kurulan Âzatlı Baruthanesi'ne devredilmiştir⁸¹. Sultan III. Selim döneminde yapılan ordu nizamı sırasında yapılan ıslahatlardan biri olan bu düzenleme ile hayata geçirilen Âzatlı Baruthanesi için gerekli güherçilenin temin edileceği noktalardan bazıları da Üsküp Nezareti'ne bağlı Üsküp ve Koçana olmuştur⁸².

Takep eden yıllarda güherçile üretimindeki ehemmiyetin giderek artması ile bölgedeki üretimde de ciddi değişimler meydana gelmiştir. Nazırların yeterli düzeyde güherçileyi temin etmeleri şartı ile nezareti iltizamla idare etmeyi başarabildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1824 tarihli bir belge Üsküp ve Kratova bölgesindeki ahalinin çoğunluğunun güherçileci olduklarını ve bölgeden simle (gümüş) birlikte külliyeletli güherçile temin edildiğini ortaya koymaktadır⁸³.

Baruthaneler hususunda 1835 yılında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu yıl içinde Selânik Baruthânesi'nin de faaliyetlerine son verilerek Selânik Baruthanesi örülerinden gelen güherçilenin de Âzatlı Baruthânesi'ne sevki emredilmiştir⁸⁴. Bununla birlikte bu yıldaki bir

⁸⁰ Ömer İşbilir, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44, İstanbul 2013, s.48.

⁸¹ Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire*, s.8-9.

⁸² Rumeli'deki diğer yerler ise Rusçuk, Tirnova, Zıştovi, Filibe, Tatarpazarı, Serez ve Karlova'dır. Semavi Eyice, "Baruthâne", *DİA.*, c.5, İstanbul 1992, s.95-96.

⁸³ *BOA.C.AS.13932*.

⁸⁴ Eyice, "Baruthâne", s.96.

belge Üsküp Nezareti bölgesinde üretilip ilk tasfiye ve kal işlemlerine tabi tutulan ve akabinde İstanbul'a getirilen güherçilenin, çoğunlukla %30-35 kıyye bir kayba uğradığını göstermektedir⁸⁵. Bu hal Âzatlı Baruthanesi'nde güherçilenin tekrar işlenmesine ve baruthaneye bir miktar daha masraf çıkmasına neden olduğundan, Londra'da güherçile imalinde tahsil gören barutçubaşılardan Avalis, Üsküp'e gönderilerek bir kalhane fabrikası inşasıyla görevlendirilmiştir. Akabinde kalhaneye bir de kalcı ustası tayin edilmiştir⁸⁶.

5 Rebiü'l-evvel 1255/19 Mayıs 1839 tarihli bir belgeden Üsküp'teki güherçile fabrikasının bitirildiği ve fabrikanın çalıştırılması için ihtiyaç duyulan numunelik güherçilenin sevki için Üsküp, Koçana ve İştib kazalarından 3.000 vukiyye güherçile gönderildiği anlaşılmaktadır⁸⁷. Üsküp-Köprülü karayolunun 11. kilometresindeki Yürümler köyünde yapılan bu fabrikanın savaşların etkisi ile yıkıldığı ve harabe haline geldiği, hatta bu binanın malzemelerinin Üsküp-Köprülü yolunun onarımında dahi kullandığı⁸⁸ belirtilmektedir.

Tüm bu bilgilerden bölgeden elde edilen güherçilenin bölgede baruta dönüştürülebildiğini, zamanla bu işin baruthaneler eliyle yerine getirilmesine dikkat edildiğini ve nihayetinde yine bölgede üretiminin daha uygun ve daha az masraflı olacağına karar verildiğini ortaya koymaktadır.

Üsküp'te Güherçile Üretiminde Faal Olan Aileler Hakkında Bazı Tespitler

Balkanların önemli yerleşim yerlerinden birini teşkil eden Üsküp'ün Osmanlı döneminde ön plana çıktığı bir hususiyet de güherçile üretimidir. Nitekim yüzyıllarca şehrin Çayır Ova diye anılan bölgesinde güherçile üretimi yapıldığı bilinmektedir. Elbette bu durum Üsküp'te güherçile üretiminde tarihi bir birikimi de beraberinde getirmiştir. 16. yüzyıl ile ilgili nadir belgelerden bu işle ilgilenen kişiler hakkında bilgi edinilebilmektedir. Örneğin, 26 Nisan 1565 tarihli bir mühimme

⁸⁵ "...kâl-ı hâlis i'mali mümkün olamayub bu tarafa vürûdunda ekseriya yüzde otuz otuz beş kıyyesi tenzil...", BOA.HAT.1265/48964-B, (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835).

⁸⁶ BOA.HAT.1265/48964, (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835); BOA.HAT.1265-48964 B, (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835).

⁸⁷ BOA.HAT.1620-9, (5 Rebiü'l-evvel 1255/19 Mayıs 1839).

⁸⁸ Елезовић, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", s.203.

kaydında, Osman adlı bir Üsküplünün uzun yıllar yapılan güherçile üretimine talip olduğu anlaşılmaktadır⁸⁹. Bu konuya ait başka bir kayıta ise Üsküp'ten Ali ve Abdulaziz'in 11 kantarlık bir üretim gerçekleştirdiği tespit olunmaktadır⁹⁰. Yine 17. yüzyılın ortalarında Üsküp'e gelen Evliya Çelebi, kalede görevli cebecibaşının güherçileden barut imal ettiğini⁹¹ belirtmektedir. Ancak zaman içinde güherçile üretiminde yerel sakinlerin bu işi giderek üzerlerine aldıkları ve Üsküp'te uzman bir kadronun oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. 17. yüzyıl ile ilgili kayıtlardan bu kişilerin kimler olduğu incelenen belgeler ışığında net olmamakla birlikte 18. yüzyıl içinde Ataullah adlı Üsküp sakininin neslinden gelenlerin Üsküp'te güherçile üretiminde aktif rol aldıkları anlaşılmaktadır. Bu ailenin zamanla işi büyüttüğü, yeni kazganlar kurduğu ve nihayetinde nezareti eline geçirecek kadar zenginleştiği müşahede edilmektedir.

18 Ramazan 1144/15 Mart 1732'de Gelibolu Baruthanesi için Üsküp, İştib ve Köprülü kazalarından güherçilenin temini ve karhaneye nakli için Mehmed, Ataullah, Kaya Beşe, Mustafa Beşe ve İsmail Beşe adlı kişiler görevlendirilmiştir⁹². Bu kişilerden Ataullah ve Kaya Beşe'nin dört yıl sonra da bu işi yapmaya devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak h.1148 (m.1735-36) yılında yapılan nizam çalışması neticesinde Ataullah adlı kişi Gelibolu Baruthanesi için 80 kazgan kurarken; Kaya Beşe adlı kişi ise Selanik Baruthanesi için 50 kazgan kurmuştur⁹³. H.1181 (m.1767-1768) yılında Selanik Baruthanesi için Üsküp Kazası'ndan talep edilen güherçileyi ise Üsküp Kazası Ayanı Salih Ağa üzerine alırken; İştib Kazası'nda ise kaza ayanı Nazır-zâde Mehmed Ağa, bu işle görevlendirilmiştir⁹⁴. Aynı yıla ait başka bir belgede Üsküp Ayanı olarak geçen Salih Ağa'nın Ataullah-zâde olduğu ifade edilmektedir⁹⁵. Bir yıl sonraya ait belgeler ise ailenin diğer üyelerinin de güherçile işiyle uğraştığını göstermektedir. H.1182 (m.1768-1769) Gelibolu Baruthanesi için yapılacak güherçile alımını Üsküp sakinlerinden Ataullah-zâde

⁸⁹ 6 Nolu Mühimme Defteri, s.137.

⁹⁰ İnbaşı-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.310-311.

⁹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s.554.

⁹² BOA.AE.I.Mahmud.11367, (18 Ramazan 1144/15 Mart 1732).

⁹³ BOA.C.AS.23522, (19 Zilhicce 1187/3 Mart 1774).

⁹⁴ BOA.III.Mustafa.3472, (8 Zilkade 1182/16 Mart 1769).

⁹⁵ BOA.C.AS.23522.

ailesine mensup Salih, İbrahim Hoca ve Rüstem birlikte yerine getirmişlerdir⁹⁶. 7 Rebiü'l-ahir 1185/20 Temmuz 1771'de yine Gelibolu Baruthanesi için hazır edilen güherçileyi organize eden Üsküp Ayanı Ataullah-zâde Salih Ağa'dır⁹⁷. H.1201 (m.1786-1787) yılına ait bir belgeden Salih Ağa-zâde Hüseyin Ağa'nın Üsküp Nazırı olduğu ve onun ailesinin öteden beri güherçile işiyle iştigal ettiği, güherçile imalinde mahir oldukları ve bu yüzden de nezareti elde ettikleri ifade edilmektedir⁹⁸. Yine h.1214 (m.1799-1800) ila h.1223 (m.1808-1809) yılları arasında nezareti iltizamla idare eden Üsküp sakinlerinden Salih Ağa-zâde Mir Ali Bey'in de aynı aileye mensup olduğu tespit edilmektedir⁹⁹. Salih Ağa-zâde Mir Ali Bey'in h.1223 (m.1808-1809) yılı içinde vefatı ile evlatları Silahşorân-ı Hassa'dan İbrahim Bey ve Hasan beylerin Üsküp Nezareti'ne ve güherçile eminliği vazifesine talip oldukları, bu işe girmelerindeki gayeyi babalarının iltizam sürecinde kalan borçlarını ve eksik kalan güherçile miktarını ödemek olduğu, iltizam beratında ifade edilmektedir¹⁰⁰. Öyle ki İbrahim ve Hasan beylerin h.1223 (m.1808-1809)'den h.1226 (m.1811-1812) yılına kadar nezareti iltizamen (ber vech-i iştirak-ı iltizam) birlikte işlettikleri anlaşılmaktadır¹⁰¹. Bu kayıtlardan öğrenildiği üzere mevcut bilgilere göre neredeyse 100 yıla yakın bir süre Ataullah ve onun neslinden gelen aile üyeleri, Üsküp'te güherçile üretimi işiyle uğraşmışlar, güherçile alanında kendilerini geliştirmişler, önce Üsküp ayanı olarak aldıkları görevi, en sonunda nezareti iltizama alacak kadar üst seviyeye taşımışlardır. Ataullah ailesine ait ilk kayıtlar dikkate alınacak olursa 60 yıl içinde bu ailenin güherçile üretimi hususunda zenginliğe ulaştıkları ve nezareti uhdelerine geçirdikleri söylenebilir.

Ailenin akıbeti ile ilgili incelenen dönemde başka bir bilgiye tesadüf edilememekle birlikte Elezovic'in verdiği bilgilere bakılırsa Tophane

⁹⁶ BOA.AE.III.Mustafa.5755, (Gurre-i Zilkade 1182/9 Mart 1769).

⁹⁷ BOA.AE.III.Mustafa.642.

⁹⁸ BOA.AE.I.Abdulhamid.21370; BOA.AE.I.Abdulhamid.7375, (1 Zilhicce 1201/14 Eylül 1787).

⁹⁹ BOA.C.ML.23630; BOA.AE.III.Selim.14974; BOA.C.ML.21237; BOA.AE.III.Selim.14974; BOA.C.AS.6986; BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.TS.MA.e.525-53; BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.C.DRB.1694; BOA.C.ML.15196; BOA.HAT.674-32985 E; BOA.C.DH.3847; BOA.C.DRB.1390.

¹⁰⁰ BOA.C.ML.15196.

¹⁰¹ BOA.C.DRB.1390; BOA.HAT.674-32985 E; BOA.C.DH.3847; BOA.C.DRB.1390.

taraflarında yaşayan Çingeneler, Yürümler Kalhanesi için güherçile tedarikinde çalışmaktaydılar. Nitekim Elezovic, bu işle uğraşan ustaların adlarını Sado, Behlül Şahinovic ve Sefer Alic olarak vermektedir¹⁰². Bu cümleden olarak Osmanlı arşiv belgelerinde ismi geçen kişilerin ve en önemlisi de Ataullah neslinden gelen kişilerin bu işi devam ettirip ettirmedikleri ve Elezovic'in dile getirdiği üzere çingene olup olmadıkları ise şimdilik bir muamma olarak durmaktadır.

Sonuç

Kara barutun temel maddelerinden biri olan güherçilenin üretildiği sahalardan biri, Osmanlı döneminde Üsküp ve civarıydı. Fatih Sultan Mehmed'in ikinci saltanatının başlarında, 1455 tarihli tahrir defterinde Üsküp Kalesi'nde varlığı tespit edilen güherçilenin, Üsküp merkezli olmak üzere faal bir üretime sahip olduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar erken dönemli kayıtlar az olmakla birlikte bölgenin maden bakımından zengin bir coğrafya olduğu malumdur. Bu cümleden olarak 16. yüzyıl sonlarında madenlerin yüzyıllarca yapılan üretim nedeniyle 100 metre derinliğe ulaştığı ve bu derinlik nedeniyle maden çıkarımında ciddi sorunların meydana geldiği bilinmektedir. İşte Osmanlı Devleti, yaşanan sorunların üstesinden gelmek ve madenlerin işletilmesi sürecinin daha sağlıklı yürümesi adına Üsküp merkezli Üsküp Nezareti olarak isimlendirilen bir nezaret kurmuştur. Bu nezaretin sorumluluklarından biri de bölgede çıkarılan güherçilenin üretim ve sevkinden sorumlu olmasıdır.

Önceleri kalelerde değerlendirilen ancak 17. yüzyıl ortalarından itibaren Selanik, Gelibolu ve 18. yüzyıl sonunda ise Âzatlı Baruthanesi'ne sevk edilmeye başlanan güherçilenin 1835 yılında Üsküp'e 11 kilometre mesafede bulunan Yürümler köyünde bir güherçile fabrika/karhâne kurularak işletildiği belgelerden öğrenilmektedir. Aslında kaledeki üretimden ziyade baruthanelerin tercih edilmesi doğru bir yol gibi durmaktadır. Ancak bu noktada taşıma maliyetinin gündeme geldiği açıktır. Öyle olmakla birlikte devlet, uzun yıllar bu işe devam etmiştir. Bu durumun bir sebebi gerek nezareti gerekse baruthaneleri işleten kişilerin çıkar ilişkileri çerçevesinde konuya bakmış olmaları, hammadde temini için rekabet etmeleridir. Zira bu rekabetin etkisi ile Üsküp

---

¹⁰² Elezoviç, "Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља", s.204.

Nezareti dâhilinde güherçile temin edilen kazalara ilişkin Osmanlı merkez bürokratları nizamla başvurmak zorunda kalmıştır. Öte yandan Selanik Baruthanesi'nde yaşanan sorunları Gelibolu baruthane nazırının iyi değerlendirdiği ve Üsküp ve civarından çıkarılan güherçilenin kendi baruthanesine sevkini temin ettiği anlaşılmaktadır. Yerelde üretimde bulunan kişilerin de çıkardıkları güherçilenin bir an önce baruthanelere sevkine çalıştıkları, bunun içinde ekonomik nedenlerle örüleri olmayan baruthanelere güherçileyi sevk ettikleri görülmektedir. Ancak 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve iktisadî zorluklar baruthaneleri de derinden etkilemiştir.

Özellikle 18. yüzyıl içinde Ataullah neslinden gelen bir ailenin Üsküp'teki güherçile üretimi ile yakından ilgilendiği, bu sayede aile üyelerinin zaman içinde ciddi oranda zenginleştikleri ve en sonunda iltizamla idare edilen Üsküp Nezareti'ne talip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu aile üyelerinin 15 yıla yakın bir dönem nezareti uhdelinde tuttuğu da görülmektedir. Osmanlı tarihi ile ilgili yayınları ile tanınan Elezovic'in 1942 yılında yayınladığı makalesinde de belirtildiği üzere 19. yüzyıl sonlarında da bölgede güherçile üretiminin devam ettiği, bu sahanın arşiv vesikalarında ve günümüz Üsküp sakinlerince de ifade edildiği üzere Çayır Ova/Çayır Ovası diye adlandırılan bölge olduğu tespit olunmaktadır. Ancak yüzyıllarca Üsküp ve civarı için büyük bir ekonomik değer taşıyan ve klasik üslupla yapılan güherçile üretimi, teknolojik gelişmelerin getirdiği durum nedeniyle tarihteki misyonunu tamamlamış gözükmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Tasnifi

I.Abdulhamid: 4505, 7375, 13045, 20143, 21370, 23547.

I.Mahmud : 11367.

II.Mahmud : 951, 6653.

III.Mustafa: 642, 3472, 5755, 22077.

III.Osman : 3582.

III.Selim: 14974.

- Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Defterleri*: 14.
Bâb-ı Defteri Baş Mukataa Kalemî Defterleri : 22583.
Bâb-ı Defteri Evâmîr-i Maliye Kalemî Defterleri : 26284, 26316.
Cevdet Tasnifi
Askerî: 6986, 10918, 11468, 13932, 23522, 19210, 48663.
Dahiliye : 3847.
Darphane : 1694, 1344, 1390, 1442.
Maliye : 11468, 15196, 16679, 17772, 21237, 23630.
Hatt-ı Hümayun Tasnifi : 674-32985 E, 1126-45008 D, 1265/48964, 1620-9.
İbnü'l-Emin Tasnifi
Dâhiliye : 2456.
Maliyeden Müdevver Defterler : 3993, 9861, 10236.
Tahrir Defterleri : 1081-2.
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı: 525-53, 709-79.

Kitap ve Makaleler

- 6 Nolu Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, c. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi: III, Ankara 1995.
- Ágoston, Gábor, “XVI. Yüzyılda Macaristan’da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthânesi”, *Belleten*, C.67, Sayı:249, (çev. Zafer Gölen), Ankara 2003, s.543-552.
- Елезовић, Глиша, “Производња Шалитре у Јурумлеру Код Скопља”, *Гласник Скопског Научног Друштва*, Књ. III, 1, Скопље 1928, s.203-208.
- Evliya Çelebi Mehmed Zillî İbn-i Derviş, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. V, İstanbul 1315.
- Eyice, Semavi, “Baruthâne”, *DİA.*, c.5, İstanbul 1992, s.21-23.
- Gökpinar, Bekir, “Avusturya Seferinde Anadolu’dan Yapılan Katkıları: Yük ve Binek Hayvanları (1716)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2 (2019), s.479-494.
- Gölen, Zafer, *Osmanlı Devleti’nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.
- Hülagü, Metin, “Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11 (2001), s.73-93.
- İnbaşı, Mehmet – Kul, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar Sosyal ve Ekonomik Tarihi)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- İnce, Yunus, “Kârhânedden Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIII/1 (2011), s.11-30.

İşbilir, Ömer, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44, İstanbul 2013, s.46-48.

Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

Катић, Срђан, "Заповест О Производњи Шалитре у Румелији 1521. Године", *Miscellanea*, vol.30, београд 2009, s.15-22.

Kul, Eyüp, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2019.

Murat, Abdurrahman, "Güherçilenin Tanımı, Oluşum Teorileri ve Osmanlı Devleti'ndeki Önemi", *Maden Tetkik Arama Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, Sayı: 1, Ankara 2006, s.25-27.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, C.I, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Önen, Ragıp, "Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1963, s.

Parry, V.J., "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", (çev.Salih Özbaran), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, s.35-46.

Sezgin, İbrahim, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Baruthâneler ve Barut İmalatı", c. 10, ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara 2002, s.145-150.

Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608-1619*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1999.

Здравева, Милка, "Експлоатација На Сулфур И Шалитра Во Македонија Во Времето На Османлиското Владеење И Нивната Преработка Во Црн Барут", *Гласник*, Година:XXIII, Број: 2-3, Скопје 1979, s.107-129.

EKLER

Ek 1. Üsküp Nezareti'nin Yeniden İltizamla İdare Edildiği Dönemlerde İltizam Şartı Olarak Üsküp Nazırının Baruthanelere Teslim Etmek Zorunda Olduğu Güherçile Miktarı¹⁰³

Tarih	Güherçile (Vukıyye / Kg)
h.1198 (m.1783-1784) ¹⁰⁴	67.000 / 85.947,5
h.1218 (m.1803-1804) ¹⁰⁵	135.000 / 173.178
h.1219 (m.1804-1805) ¹⁰⁶	135.000 / 173.178
h.1221 (m.1806-1807) ¹⁰⁷	135.000 / 173.178
h.1222 (m.1807-1808) ¹⁰⁸	135.000 / 173.178
h.1223 (m.1808-1809) ¹⁰⁹	135.000 / 173.178
h.1224 (m.1809-1810) ¹¹⁰	135.000 / 173.178
h.1226 (m.1811-1812) ¹¹¹	135.000 / 173.178
h.1228 (m.1813) ¹¹²	135.000 / 173.178
h.1229 (m.1813-1814) ¹¹³	135.000 / 173.178

¹⁰³ Nezareti iltizama alan kişiler, her yıl dirhemi 21 akçeden 40 dirhem aynı simi Darphâne-i Âmire'ye ve iltizam şartlarında belirtilen miktarda güherçileyi de Âzatlı Baruthanesi'ne sevkle yükümlüydü. Zaman içinde güherçile miktarındaki artış meydana gelmişti. Bunun en büyük sebebi savaşların sıklaşmasıdır. Bazı yıllardaki güherçile miktarındaki azalışta ise asayiş olayları, nezaret gelirlerine müdahale edilmesi ile güherçile üretiminde yaşanan sıkıntılar etkili olmuştur.

¹⁰⁴BOA.AE.I.Abdulhamid.21370; BOA.AE.I.Abdulhamid.7375.

¹⁰⁵ BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.MAD.10236, s.334; BOA.TS.MA.e.525-53; BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.MAD.10236, s.336.

¹⁰⁶ BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.MAD.10236, s.334; BOA.TS.MA.e.525-53; BOA.TS.MA.e.709-79; BOA.C.ML.16679; BOA.MAD.10236, s.336.

¹⁰⁷ BOA.C.DRB.1694; BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.339; BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.340.

¹⁰⁸ BOA.C.DRB.1694; BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.339; BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.340.

¹⁰⁹ BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.345.

¹¹⁰ BOA.C.ML.15196; BOA.MAD.10236, s.345.

¹¹¹ BOA.C.DRB.1390; BOA.MAD.3993, s.188; BOA.MAD.10236, s.349.

¹¹² BOA.MAD.3993, s.189.

¹¹³ BOA.MAD.3993, s.190.

h.1230 (m.1814-1815) ¹¹⁴	89.800 / 115.195,44
h.1236 (m.1820-1821) ¹¹⁵	89.800 / 115.195,44
h.1243 (m.1827-1828) ¹¹⁶	189.800 / 243.475,44
h.1248 (m.1832-1833) ¹¹⁷	189.800 / 243.475,44
h.1249 (m.1833-1834) ¹¹⁸	189.800 / 243.475,44
h.1251 (m.1835-1836) ¹¹⁹	189.800 / 243.475,44

---

¹¹⁴ BOA.Bâb-ı Defteri Baş Mukataa Kalemi Defterleri.22583, s.4; BOA.HAT.1126-45008 D; BOA.MAD.3993, s.192.

¹¹⁵ BOA.C.ML.11468; BOA.MAD.3993, s.197.

¹¹⁶ BOA.C.ML.17772.

¹¹⁷ BOA.C.DRB.1442; BOA.C.DRB.1344.

¹¹⁸ BOA.C.DRB.1344.

¹¹⁹ BOA.AE.II.Mahmud.6653, (15 Safer 1251/9 Haziran 1835).